

12.1 ÚVAHA O VZORKU V PROCESU VÝZKUMU	291
12.2 STRATEGIE TVORBY VZORKU	293
12.3 ÚČELOVÝ VÝBĚR	293
12.3.1 Techniky tvorby vzorku	295
12.3.2 Povaha vzorku	298
12.3.3 Případová studie: cílený výběr	300
12.3.4 Účelový výběr a jeho použití	303
12.4 TEORETICKÝ VÝBĚR	304
12.4.1 Postup tvorby dat a povaha vzorku v teoretickém výběru	306
12.5 TVORBA VZORKU V ETNOGRAFICKÉM VÝZKUMU: VÝBĚR TERÉNU	308
12.6 VZOREK VÝZKUMU A MOŽNOSTI ZOBECNĚNÍ	309
12.7 DOVĚTEK: JAK OZNAČUJEME AKTÉRY VÝZKUMU, JDE-LI O AKTÉRY-LIDI	312
Shrnutí	313
Doporučená literatura	314

Za odbornou spolupráci na celé kapitole a zpracování kapitoly 12.3 děkuji Mgr. Magdaléně Jantulové.

Jednou z klíčových otázek, kterou v procesu výzkumu musíme promyšlet a rozhodnout, je otázka po tom, jaká *data* potřebujeme k tomu, abychom mohli zodpovědět výzkumný problém, a kde a jak se k takovým datům dostat (viz kapitola 3).

Než se ponoříme do výkladu, je namístě učinit na okraj jednu významnou poznámku k povaze následujícího textu. Pokud jsme v úvodní kapitole o kvalitativních strategiích upozorňovali na problém jejich učebnicových výkladů (viz kapitola 11), ve vztahu k tvorbě vzorku to platí dvojnásob. Co autor, obor a výzkumný design, to (do jisté míry) specifická výzkumná zkušenost, a tedy specifický přístup. V českém jazykovém prostředí navíc ve vztahu k tvorbě vzorku není ani ustálená terminologie. V následující kapitole se tak pokusíme v souladu s vybranými ustálenými postupy systematizovat, (1) jak vůbec o tvorbě vzorku v kvalitativním výzkumu uvažovat, (2) prostřednictvím jakých konkrétních postupů vzorek utvářet a (3) jak zvažovat jeho podobu v souvislosti se závěry, které můžeme na základě kvalitativních výzkumů formulovat. Chceme se přitom soustředit na to, že tvorba vzorku je v kvalitativním výzkumu bytostně svázaná s povahou/cílem každého jednotlivého výzkumného projektu a že i ve vztahu k tvorbě vzorku jde především o neustálé zvažování a rozhodování. Pokusíme se nastolit co nejširší rámce, v nichž se toto rozhodování odehrává. Zároveň ale ani výběr vzorku v kvalitativním výzkumu není nahodilý. Výzkumník, jehož cílem je realizovat kvalitní kvalitativní výzkum, by měl ctít základní logiku zvolené výběrové strategie a jí odpovídajících postupů.

S výše uvedeným souvisí, jak bude následující výklad veden. Pro názornost se pokusíme ukázat rámce, v nichž se rozhodování o vzorku odehrává, na příkladu konkrétního, ovšem zcela smyšleného, výzkumného projektu. Budeme v něm hovořit o *aktérech*, jimiž budeme obvykle myslet různé lidi. Nicméně vše, co budeme demonstrovat na příkladu výzkumu s lidmi, platí i pro výzkum s jinými subjekty či objekty výzkumu (k plejádě různých zdrojů dat viz kapitola 15).

12.1 ÚVAHA O VZORKU V PROCESU VÝZKUMU

Pro kvalitativní výzkum je typické, že výzkumný problém je sledován v tzv. přirozeném prostředí (srov. též kapitoly 11.4 a 14.1). Tím se má na mysli, že výzkumníci sledují a zachycují zkoumaný problém tak, jak se jim nabízí, jak vyvstává v každodenní sociální realitě, tam, kde se děje. Přičemž něco se může dít jak v nějakém konkrétním prostředí (ve vesnici, na letišti či v hudebním klubu), tak při nějaké situaci (třeba v narativním či polostrukturovaném rozhovoru), resp. jejím prostřednictvím (např. reflexe zkušenosti migrace v rozhovoru), ale také kupříkladu v televizním vysílání, v archivních dokumentech, na obalech potravin v supermarketu, v záznamech hudebních produkcí, v barokně ustavené krajině... Každopádně primárním východiskem uvažování o vzorku v kvalitativním výzkumu je, že se obracíme tam, *kde se děje* to, co nás zajímá. Protože nás zajímá právě to, *jak se to děje* (srov. kapitolu 11). Proto v první řadě hledáme prostředí/terén/případ, v němž bude výzkum probíhat (viz kapitoly 3.2 a 3.4).

Principem kvalitativního výzkumu je, že se snažíme získat pokud možno vyčerpávající data k dané problematice. Sledujeme tedy pozorované jevy či fenomény ve všech možných variacích, vztazích a kontextech. Právě proto je pro kvalitativní výzkum charakteristický interaktivní induktivní přístup (viz kapitola 11.2), tedy že v procesu výzkumu probíhá *souběžně* tvorba vzorku, tvorba dat, jejich analýza a interpretace, to vše v souladu s neustálou reflexí celého procesu výzkumu (viz kapitola 11.7). Tvorba vzorku tudíž není nějakým jedním krokem v počátku výzkumu, ale jde o neustálé průběžné rozhodování, při němž opakovaně zvažujeme soulad našeho výzkumného problému a povahy dat, která k němu zjišťujeme. Vzorek nutně musíme zvažovat nejen při plánování výzkumného projektu, ale obvykle jej dále v procesu výzkumu upravujeme, přizpůsobujeme, doplňujeme, někdy dokonce doslova tvoříme. Průběžně jej tedy šijeme na míru tomu, co zkoumáme, jak to zkoumáme, co jsme dosud zjistili a k jakým otázkám nás dosavadní zjištění vedou. Tato premisa platí vždy, ať už zvolíme kteroukoli z níže navržených cest k tvorbě vzorku.

Při zvažování, koho či co a kde budeme zkoumat, bychom si měli klást tři sady otázek, které se vesměs vážou k tomu, jaká *data* potřebujeme k řešení výzkumného problému.

- 1) Jaký výzkumný problém a jak jej chci řešit? Pojít se můj výzkum s nějakým ustáleným výzkumným designem? Pokud ano, je součástí tohoto designu specifický přístup k tvorbě vzorku, *strategie*, jak o něm uvažovat? Pokud tomu tak není, je namístě se tázat: Mohu se ze zavedených přístupů ve vztahu ke svému výzkumu něčím inspirovat? Jinými slovy: Který způsob uvažování o kvalitativním výzkumu je blízký mému přístupu? V kapitolách 12.3 *Účelový výběr*, 12.4 *Teoretický výběr* a 12.5 *Tvorba vzorku v etnografickém výzkumu* ukážeme, že tvorba vzorku se nutně odvíjí od toho, jak uvažujeme o celém svém výzkumném projektu a jeho cílech.
- 2) Jaká data ke svému výzkumnému projektu potřebuji? Jak je reálně získám? Jak mohu nalézt ty, s nimiž chci dělat rozhovory, které chci pozorovat, číst, sledovat...? Ustálené postupy popíšeme v kapitole 12.3.1 *Techniky tvorby vzorku*.
- 3) Musí můj vzorek nějak „vypadat“, tedy splňovat nějaké podmínky? Musí být například nějak rozsáhlý? Jak moc různí či odlišní mají být či mohou být aktéři mého výzkumu či zdroje dat, s nimiž pracuji? Co vše je ještě namístě zvažovat, abych na základě svého výzkumu mohl/a formulovat nějaké závěry, resp. aby výsledky mého výzkumu bylo možné nějak zobecnit? To budeme pojednávat průběžně a shrneme v kapitole 12.6 *Vzorek výzkumu a možnosti zobecnění*.

Jinými slovy, ve vztahu k tvorbě vzorku tedy neustále uvažujeme ve třech spolu propojených rámcích, které přímo konvenují s naším uvažováním o povaze celého našeho výzkumného projektu a procesu. **Strategie, technika výběru a povaha vzorku** se nutně odvíjejí od formulace výzkumného problému a výzkumných otázek, ergo nahlíženo z opačné strany, ve formulaci výzkumného problému a výzkumných otázek (viz kapitola 3.4 a rámeček 11.3) je v kvalitativním výzkumu svým způsobem vždy nastoleno i naše uvažování o vzorku.

12.2 STRATEGIE TVORBY VZORKU

Rozhodnutí, koho či co zkoumat, úzce souvisí s tím, jaký výzkum provádíme a jaké závěry chceme na základě našeho výzkumu vytvořit. Ve vztahu k tvorbě vzorku jde o to, jak vůbec na tvorbu vzorku nahlížíme, kde a jak se v procesu našeho výzkumu rozhodování o vzorku nachází, jak uvažujeme o aktérech svého výzkumu a jak přistupujeme k datům. **Výběrovou strategií** myslíme způsob uvažování o tom, z čeho a proč budeme při tvorbě vzorku vycházet, co pro nás bude při tvorbě vzorku klíčovým vodítkem.

V zásadě lze nalézt dvě odlišné logiky strategií tvorby vzorku (Flick 2014: 168). Buď je povaha vzorku daná primárně výzkumným problémem, to znamená, že „hrubé“ kontury vzorku promyšlíme v rámci přípravy výzkumného projektu, tedy *před* zahájením tvorby a/či analýzy dat (byť i tehdy můžeme vzorek v průběhu výzkumu modifikovat). Příkladem takového přístupu je **účelový výběr**. Jde o velmi flexibilní postup, vhodný pro řadu kvalitativních projektů. Prostřednictvím představení postupů účelového výběru si proto ukážeme základní logiku uvažování o vzorku v kvalitativním výzkumu, stejně jako **techniky tvorby vzorku** a to, jak se nahlíží na **povahu vzorku**. V kapitole 12.3 *Účelový výběr* zároveň představíme většinu základní terminologie, která se k tvorbě vzorku v kvalitativním výzkumu váže. Jako zvláštní případ účelového výběru pak ukážeme tvorbu vzorku v případové studii, tzv. **cílený výběr**.

Nebo je výzkumný problém takový, že je tvorba vzorku a jeho povaha součástí jeho řešení. Tedy vzorek je utvářen spíše *ve* procesu výzkumu. Příkladem takového postupu je **teoretický výběr** a uvažování o vzorku v **etnografickém výzkumu**.

Ať se přikloníme k výběrové strategii *před* vstupem do terénu, nebo *ve* procesu tvorby a analýzy dat, promyšlení vzorku je v kvalitativním výzkumu přímou součástí uvažování o celém výzkumném projektu od jeho počátku. Příkladem budiž hypotetický výzkumný projekt Milady.

Miladu dlouhodobě zajímá téma ochrany přírody. Ostatně od mládí dobrovolnický dochází do Chráněné krajinné oblasti Kotěhůlecko. Z palety relevantních problémů k řešení, která se s ochranou přírody pojí, by se tedy chtěla zaměřit právě na téma, které souvisí s chráněnými krajinnými oblastmi v České republice.

12.3 ÚČELOVÝ VÝBĚR (PURPOSEFUL SAMPLE)

Milada v CHKO Kotěhůlecko již několik let pomáhá ornitologům se sčítáním zpěvného ptactva. Zároveň do jedné z vesniček v této oblasti od dětství jezdí na chalupu. Zná se tedy se současným i předchozím starostou této obce, mnoha místními obyvateli i dalšími chalupáři. Tuší, že tito různí lidé nahlíží na vznik CHKO různě – někteří si cení regulace zásahů do krajiny, jiní

vzestupu turismu, další naopak žehrají na množství lidí, kteří Kotěhůlecko začali navštěvovat a narušovat zde dosavadní venkovský poklid, zatímco třeba slečně Janě nedlouho po vyhlášení CHKO začala profitovat místní hospoda a panu Čížkovi obchod smíšeným zbožím. Milada si tedy začala klást otázku, jak různí obyvatelé Kotěhůlecka nahlíží na vznik CHKO, jak jej reflektují ve vztahu ke svému vlastnímu životu v této oblasti. Zvažuje, že její výzkumný problém se zaměří na „reflexe CHKO obyvateli Kotěhůlek“.

Účelový výběr je takový způsob tvorby vzorku, kdy to, jaký vzorek bude, vyplývá přímo z výzkumného problému. Používá se ve výzkumech, v nichž je předmětem výzkumu nějaký (jasně vymezený) sociální jev či fenomén (reflexe CHKO) v nějaké (jasně vymezené) skupině aktérů či lokalitě (obyvatelé Kotěhůlek). To znamená tehdy, kdy je výzkumný problém přímo vázaný na skupinu aktérů či zdrojů dat, u/nah nichž lze daný jev sledovat. Podstatné je, že nikde jinde než právě tam se data, která k výzkumu potřebujeme, prostě nenacházejí. Úvaha o povaze výzkumného vzorku je tak integrální součástí výzkumného problému, tedy počátku výzkumného procesu, kdy celý výzkum nastavujeme – opírá se o rozvahu výzkumníka o tom, co by mělo být zkoumáno. Chci něco zkoumat někde, na někom, na příkladu něčeho.

Při přípravě výzkumného projektu výzkumník více či méně explicitně vymezuje, jakou bude mít vzorek povahu. Zvažuje **kritéria**, která stanovují, na kom/čem bude téma sledováno, takže vymezují charakteristiky vzorku. Účelový výběr se řídí výzkumníkem předem zvolenými kritérii, která by měli aktéři či zdroje dat, jež do vzorku chceme zahrnout, splňovat.

Milada uvažuje o reflexi CHKO Kotěhůlecko a jejího vlivu na život v této oblasti jejími obyvateli. Obyvateli přitom myslí jak ty, kteří v některé z obcí trvale bydlí (např. po dobu alespoň deseti let), tak ty, kteří sem pravidelně (např. alespoň 4× ročně) jezdí, na chalupu, nebo třeba k prarodičům. Klíčovým kritériem jejího výběru je tedy ono (trvalé či pravidelné přechodné) obývání Kotěhůlecka. S těmito aktéry hodlá provádět polostrukturované rozhovory.

Kritérii účelového výběru myslíme základní charakteristiky aktérů, které má s ohledem na téma a cíle výzkumu smysl do vzorku zařadit. Může jít o:

- 1) kritéria, jež vymezují, že se u nějakých aktérů námi sledovaný jev nachází;
- 2) základní sociodemografické charakteristiky aktérů, které mohou mít vztah k povaze sledovaného jevu či fenoménu;
- 3) specifika, kterými se ve vztahu ke sledovanému výzkumnému problému odlišují různé skupiny.

Milada ve svém projektu zatím uvažovala o prvním typu kritérií výběru: bude hledat mezi aktéry, kteří na základě svého dlouhodobého pobytu a důvěrné znalosti Kotěhůlecka mohou reflektovat CHKO Kotěhůlecko a její vliv na život v této oblasti. To je ovšem dost vágní vymezení, Milada bude pravděpodobně muset uvažovat o dalších kritériích. Pokud by jimi byla

kritéria druhého typu (sociodemografické charakteristiky), zvažovala by, zda se neobrátit jen na ženy, na lidi určitého věku či profese. V případě kritérií třetího typu by mohlo jít třeba o odlišení stálých (s trvalým bydlištěm) a přechodných (chalupáři) obyvatel Kotěhůlek.

Obvyklými kritérii výběru jsou sociodemografické charakteristiky typu věk, pohlaví, vzdělání, zaměstnání, bydliště, rodinný stav, etnická příslušnost, náboženské vyznání. Ne vždy jsou ovšem tato kritéria významná (kupříkladu v reflexi CHKO bude asi genderová, etnická či náboženská příslušnost zcela nepodstatná), a nelze je tedy přebírat bezhlavě. Často je naopak významnější uvažovat o sociálním, kulturním či politickém kontextu, specifickém regionu či časové periodě, jež může ovlivňovat zkoumaný jev, resp. formulovat kritéria na míru konkrétnímu projektu.

Kritérii nemusí být mnoho (obvykle se kombinují jedno až tři), jde o to, vybrat ta, která jsou ve vztahu k výzkumnému problému významná. Může hrát roli, zda o svém vztahu k CHKO vypovídá muž, nebo žena, lesní dělník či místní drobný podnikatel, starosta obce či chalupář? V projektu výzkumu pak musí být všechna zvolená kritéria výběru poměrně přesně formulována a jejich významnost vyargumentována. Jejich cílem totiž je kontrolovat, zda na základě dat z našeho výzkumného vzorku opravdu budeme moci zodpovědět výzkumný problém.

Milada se rozhodla, že bude sledovat reflexi CHKO u tří skupin Kotěhůleckých: mezi místními drobnými podnikateli, členy místního zastupitelstva a chalupáři. Chce totiž zjistit, (1) jak CHKO zasahuje do života obce (a předpokládá, že zastupitelé budou mít o životě obce hluboký přehled), (2) jak ovlivňuje služby v obci (podnikatelé) a (3) zda se obraz CHKO u těchto s Kotěhůlkami profesně i životně spjatých lidí bude odlišovat od toho, jak na CHKO nahlíží ti, kteří mají Kotěhůlky spojené spíše s relaxací a netráví zde svoji každodennost (chalupáři).

Milada tedy formulovala kritéria svého vzorku, a to v přímém vztahu s formulací výzkumných otázek, které její výzkumný problém (reflexe CHKO obyvateli Kotěhůlek) upřesňují (viz kapitola 3.4 a rámeček 11.3). Má vcelku přesnou představu o tom, jak by měl její vzorek „vypadat“. Ovšem ještě neví, jak toho dosáhne, tedy co má udělat pro to, aby ve svém vzorku měla všechny aktéry, o nichž uvažuje. Neví, kde a jak je najde. Musí se tedy zamyslet nad **technikami tvorby vzorku**. V zásadě může postupovat třemi cestami.

12.3.1 Techniky tvorby vzorku

Vyčerpávající šetření

Některá témata či terény jsou natolik malé a sevřené, že můžeme sledovat všechny a vše, co odpovídá výzkumnému problému. To je samozřejmě ideální výzkumná situace ve vztahu ke vzorku (předpokládejme, že všichni budou ochotni na výzkumu participovat/všechny zdroje dat budou dostupné), ale, po pravdě, jednak je spíše výjimečná a jednak je v takovém případě namísto zvažovat, zda jsme téma výzkumu nestanovili příliš úzce.

Řekněme, že v Kotěhůlkách je pětičlenné místní zastupitelstvo včetně starosty a místostarosty. Vedle toho je zde jeden obchod smíšeným zbožím (jehož majitel pan Čížek je zároveň místostarostou obce), hospoda a penzion, keramická dílna manželů Pávkových (paní Pávková je členkou zastupitelstva obce) a zemědělský statek s prodejem ze dvora. V katastru Kotěhůlek je celkem osm chalup. Milada tedy vcelku bez problémů může navštívit všechny, kteří vyhovují kritériím jí stanoveného vzorku.

Pozn.: Začali jsme tím, že Milada Kotěhůlky zná. V případě, že by tomu tak nebylo, tento typ informací se pokusí zjistit před svým vstupem do terénu. V našem příkladu je to vcelku jednoduché (navštíví webové stránky obce), ovšem v mnoha výzkumných projektech nemůžeme předpokládat, zda bude možné použít vyčerpávající šetření. Zvažujeme tedy, jakými způsoby aktéry či zdroje dat nalezneme. Cestou jsou následující dvě techniky konstrukce vzorku: účelové vzorkování a tzv. nabalování.

Účelové vzorkování

Účelové vzorkování je založeno na úsudku výzkumníka o tom, které aktéry či zdroje dat do vzorku vybrat. Předpokládá tedy, že výzkumník terén buď dobře zná, nebo se s ním v procesu výzkumu seznámí natolik, že je sám schopen posoudit, kteří aktéři jsou do vzorku vhodní – volí ty, kteří jsou „informačně bohatí“ pro hlubší studium. Počet aktérů a jejich výběr závisí na výzkumném problému a výzkumném designu. Ovšem ani rozhodnutí o „informačně bohatých“ aktérech / zdrojích dat výzkumu není samozřejmé.

Protože Milada terén zná, ví, že se zajímavé věci dozví od pana Čížka z obchodu smíšeným zbožím, truhláře Franty a vnučky paní Stehlíkové, která na území CHKO provozuje penzion... Paní Stehlíková, majitelka penzionu, je ale nejstarší obyvatelkou obce a paměť už jí neslouží. Pan Pávek z keramické dílny se sice v Kotěhůlkách ochomýtně u každé akce, ale raději přiloží ruku k dílu, než aby o čemkoli rozprávěl. Paní Kolibříková ze statku má tolik práce, že do vesnice takřka nezavítá a nepodílí se ani na prodeji vypěstovaných produktů. Lze s ní tedy hovořit pouze o tom, zda se odbyt zemědělských produktů v souvislosti s vyhlášením CHKO a zavedením turistické cesty změnil, ale těžko o čemkoli jiném. Přesto se Milada rozhodne navštívit i statek. I když tuší, že paní Kolibříková bude moci hovořit jen o některých tématech, právě to, jak existence CHKO v sousedství statku mohla hospodaření ovlivnit, může být zajímavé. A zastaví se i za slečnou Janou z hospody. Sice ji vůbec nezná, ale tuší, že hospoda by mohla být pro reflexi života obce významná. Atd.

V účelovém vzorkování tedy zvažujeme, které konkrétní aktéry má smysl oslovit (resp. které konkrétní zdroje dat vybrat), abychom získali taková data, která ve vztahu k našemu výzkumnému problému potřebujeme. V ideálním případě jsme schopni to posoudit sami, mnohdy se ovšem musíme obrátit na „specialisty“, na ty, kteří se v našem terénu (zatím) vyznají lépe než my. V učebnicových výkladech pak jde o účelové vzorkování na základě soudu odborníků. V našem způsobu uvažování jde v takovém případě ale již o další způsob konstrukce vzorku: nabalování.

Nabalování

Nabalování, jinak také **techniku sněhové koule** (*snow-ball sampling*), používáme tehdy, pokud jsou terén či téma dostatečně ohraničené, ale zároveň je ještě důvěrně neznáme. Jde totiž o to, že nám jeden aktér doporučí druhého, ten třetího a tak dále. Vzorek se tedy postupně nabaluje jako sněhová koule. Nabalovat do vzorku se mohou lidé (při domlouvání realizace výzkumu se starostou Kotěhůlek se ho rovnou zeptáme, s kým nám doporučuje se sejít; na konci rozhovoru s paní Pávkovou požádáme o další kontakty na ty, kteří by nám k tématu mohli něco zajímavého říci), ale i dokumenty (třeba prostřednictvím odkazů v archivních pramenech či novinách) atd.

Jakkoli je nabalování jednou z nejpoužívanějších technik tvorby vzorku v kvalitativním výzkumu, má svá úskalí. Předně, nabalování je vhodné pro výzkum sevřených skupin (lokálně, předmětem zájmu, vztahem k našemu výzkumnému problému či jinak) nebo pro výzkum tzv. dočasných populací (svědkové události, účastníci akce atp.). Tedy tam, kde předpokládáme nějaké vztahy mezi aktéry, třeba alespoň, že se navzájem znají. Pokud bychom chtěli nabalování použít například pro výzkum návštěvníků CHKO, asi bychom se ke *konzistentnímu* (sevřenému, smysluplnému) vzorku nedobrali. Jedním z nebezpečí nabalování totiž je, že vzorek může být příliš heterogenní (viz kapitola 12.3.2), a z výzkumu tedy nebudeme moci vyvozovat žádné závěry.

I když víme, že cílíme do relativně sevřené skupiny, je dobré začít z několika různých míst – od několika různých aktérů či zdrojů dat. Známy doporučí známého, kamaráda, ale už ne souseda, s nímž je ve sporu. Místní kronika cituje postoj někdejšího starosty, letmo zmíní i jeho největšího oponenta, ale už ne paní Stehlíkovou, která se do politických struktur obce nezapojuje, ale přesto může být pro naši věc významná. Amatérský ornitolog může vyjmenovat řadu lidí, které zajímají ptáci, ale členy zastupitelstev kotěhůleckých vesnic prostě nezná. Druhým nebezpečím nabalování tedy je, že se dostaneme pouze do vymezeného okruhu aktérů (vzorek může být příliš homogenní – a může třeba reflektovat názory a postoje jen jedné sociální bubliny), aniž bychom o tomto omezení věděli. Při použití techniky nabalování je tedy nezbytné tázat se nejen po tom, kam nás daný aktér navádí, ale také, proč právě tam (přičemž i toto jsou data, s nimiž v procesu analýzy zacházíme – viz kapitola 11.4). A hledat jiné aktéry a další zdroje dat, které by mohly být odlišné.

Dalším úskalím techniky *nabalování* může být, že se autory výzkumu místo nás stanou naši aktéři, kteří za nás vzorek de facto utvářejí. Konstrukci vzorku tedy musíme neustále kontrolovat. Kontrolujeme, (1) zda doporučení aktéři splňují kritéria výběru, (2) jak je vzorek utvářen a (3) jak to ovlivňuje soubor dat, která v procesu výzkumu vytváříme.

Kotěhůlky nejsou malou vesnicí. Naopak. Mají 800 obyvatel, je zde desetičlenné zastupitelstvo, řada různých podniků a živností, množství chat a chalup. To vše si Milada předem zjistila, včetně složení místního zastupitelstva. Pan starosta jí při prvním setkání doporučil

několik zastupitelů, kteří si na ni udělají čas. Zároveň ji varoval před několika lidmi, kteří navštívili jednání zastupitelstva a založení CHKO kritizovali. Osloví tedy několik lidí z obou jmenovaných skupin, tedy jak ze skupiny zastupitelů, kteří jí byli doporučeni p. starostou, tak ze skupiny aktivních kritiků ustavení CHKO. Zároveň Miladě pan Čížek z obchodu smíšeným zbožím mj. vyprávěl o chalupářích Sokolových, za nimiž v poslední době začala jezdit spousta jejich přátel. Možná to má souvislost se zřízením turistické stezky, měla by se za nimi tedy také zastavit... A třeba jí dají doporučení na další chalupáře, s nimiž by se mohli znát, aby nezůstala jen v okruhu svých chalupářských známých. Milada tedy různými způsoby postupně nabaluje svůj vzorek.

Tvorba vzorku prostřednictvím nabalování je tedy velmi náročná, pokud jde o citlivost výzkumníka na sledovaný terén. Jakkoli jsou kritéria vzorku stanovena předem, konkrétní skladba vzorku se utváří až v procesu výzkumu. Přesto by měl výsledný vzorek stanoveným kritériím odpovídat. Pokud se v procesu výzkumu ukazuje, že kritéria nebyla vhodně nastavena, je namístě zvážit revizi výzkumných otázek a/či výzkumného problému.

12.3.2 Povaha vzorku

Už ve chvíli, kdy promýšlíme kritéria výběru, zvažujeme, jakou by měl mít výsledný vzorek povahu. Povaha vzorku vypovídá o tom, nakolik a v čem jsou si jednotliví aktéři výzkumu vzájemně podobní. Podobnost přitom zvažujeme na základě charakteristik, které jsme zmiňovali v kritériích výběru účelového vzorku, tj. základních sociodemografických charakteristik a specifických charakteristik ve vztahu k výzkumnému problému. V základním rozlišení lze hovořit o třech typech vzorků: (1) homogenních, (2) heterogenních a (3) deviantních (byť přesněji je říci, že aktéři našeho výzkumu jsou v *některých charakteristikách* homogenní a v jiných heterogenní, případně že někteří aktéři našeho výzkumu jsou ve vztahu ke vzorku deviantní).

Homogenní vzorek je takový, v němž jsou si aktéři výzkumu ve významných charakteristikách podobní. Sledujeme třeba pouze vdané ženy ve věku 40–50 let s nejméně dvěma dětmi, které od narození žijí v Kotěhůlkách a jsou v místě zaměstnané či zde podnikají.

Heterogenní je takový vzorek, do něhož jsou aktéři zařazeni pouze na základě svého vztahu ke zkoumanému tématu (schopnost a zájem reflektovat vznik CHKO) či jedné klíčové charakteristiky (např. obyvatelé Kotěhůlek, kteří zde mají alespoň deset let trvalé bydliště). Na žádné další charakteristiky při formulaci kritérií výběru nebereme ohled.

Specifickým typem heterogenního vzorku je vzorek v komparativních výzkumech, kdy při formulaci kritérií výběru zvolíme jednu klíčovou charakteristiku, jež od sebe odlišuje dvě skupiny, které máme v plánu srovnávat. Tedy např. obyvatelé Kotěhůlek s trvalým bydlištěm × chalupáři.

Deviantní vzorek je pak vzorkem, kde k několika typickým případům/subjektům vybereme několik subjektů atypických. Cílem deviantních vzorků je totiž kontrolovat, zda námi zjištěné závěry souvisejí s povahou vzorku, s jeho charakteristikami, jak jsme je nastavili v kritériích

výběru. Například pokud nás zajímá reflexe CHKO v souvislosti s tím, nakolik se obyvatelé Kotěhůlek podílejí na chodu obce, sestavíme vzorek z členů současného (a třeba i bývalého) zastupitelstva a členů kotěhůleckých dobrovolných sdružení (hasiči, myslivci, spolek Pro zachování tradičních Kotěhůlek atp.) a k nim do vzorku záměrně zařadíme několik kotěhůleckých trvalých obyvatel, kteří se na žádných kotěhůleckých aktivitách nepodílejí.

Výhodou *homogenního* vzorku je, že data, s nimiž pracujeme, spolu budou dobře komunikovat – budou se nám dobře analyzovat. Protože čím homogennější vzorek, tedy čím vzájemně podobnější si jsou aktéři výzkumu, tím pravděpodobněji si budou podobná i data, která ve výzkumu vytvoříme. Pravděpodobně v nich rychleji nalezneme významy a argumentace, v nichž se aktéři napříč vzorkem budou ztotožňovat. Výzkum pak pravděpodobně bude mít vysokou vypovídací hodnotu. Nevýhodou může být, že si data budou natolik podobná, že nás budou obtížně inspirovat k novým a zajímavým interpretacím, že výzkum bude „nudný“. Je to ovšem nevýhoda zdánlivá – pokud se do výzkumu dostatečně ponoříme, právě drobné nuance v datech nás mohou vést k nesmírně zajímavým závěrům. Mohou nám umožnit nahlédnout, co se děje za daty (výpověďmi, vyprávěními apod.), co nám aktéři, vedle evidentního, vlastně říkají.

Heterogenní vzorky se používají buď tehdy, chceme-li *komparovat* různost sledovaného jevu či fenoménu či jeho nahlížení třeba v různých sociálních skupinách (viz výše), nebo tehdy, pokud nějaké sociodemografické (či jiné) charakteristiky vyhodnotíme ve vztahu k našemu výzkumnému problému jako nevýznamné. Výhodou je, že nás odlišnosti mezi aktéry a pravděpodobně i daty (např. výpovědi o CHKO) mohou upozornit na analyticky zajímavé momenty. Nevýhodou může být obtížnější analýza, a tedy i tvorba závěrů (cílem kvalitativního výzkumu je zachytit pokud možno veškeré nuance toho, co sledujeme).

Deviantní vzorek je poměrně specifickým případem. Záměrně jej volíme tehdy, chceme-li kontrolovat, zda se námi sledovaný jev opravdu vztahuje k základním charakteristikám našeho vzorku (viz výše). Nebo – a to je v kvalitativním výzkumu také obvyklé – se nám deviantní vzorek prostě „stane“, jak ukáže následující příklad.

Milada svůj výzkum zacílila na reflexi CHKO Kotěhůlecko místními drobnými a středními podnikateli. Chtěla zjistit, jak reflektují změnu statusu dané oblasti z ptačí rezervace na CHKO, v jejíž souvislosti zde byla vybudována naučná stezka, která se stala turisticky oblíbenou. Volila tedy účelovou strategii výběru (drobní a střední podnikatelé, podnikající na území Kotěhůlecka), jako techniku konstrukce vzorku zvolila nabalování. Tak se dostala k panu Čížkovi. Ovšem až v průběhu rozhovoru jí pan Čížek sdělil, že sice léta prodává v místním Smíšeném zboží, ale že majitelem obchodu je pan Dlask z nedalekého města. I když tedy pan Čížek nemá důkladnou znalost třeba změn obratu v obchodě, rozhovor s ním je ve vztahu k tématu nesmírně zajímavý. Má Milada rozhovor ze vzorku vyřadit?

Deviantní vzorek má tu výhodu, že jeho prostřednictvím můžeme legitimně zacházet i s daty, která se našemu vzorku (tj. vymezení výzkumu) vymykají. Jde jen o to, že s nimi budeme v analýze pracovat správně, tedy s vědomím, že daný aktér se našemu vzorku vymyká, a data,

kteřá jeho prostřednictvím máme k dispozici, se mohou od dalších dat lišit právě proto, že daný aktér nesplňuje kritéria našeho vzorku. Může nás upozornit na jevy, které by se nám dosud nevyjevily. Podmínkou ovšem je, že si této – nepředpokládané – deviace budeme vědomi.

12.3.3 Případová studie: cílený výběr

Zvláštním typem účelového výběru je tzv. cílený výběr, který vychází z designu případové studie (viz kapitola 11.5), ale používá se i u evaluačních výzkumů a některých designů narativních biografických výzkumů (viz tamtéž). Specifické je, že při zvažování kritérií výběru neuvažujeme primárně na úrovni aktérů či jiných zdrojů dat, ale na úrovni **případů**.

Rámeček 12.1 → Případ v případové studii

Jako případ označujeme jednotku analýzy, jež má být studována. Jednotka analýzy je definována v rámci výzkumné otázky. Případem, který reprezentuje jednotku analýzy, může být jedinec, skupina jedinců, organizace, ale také programy, vztahy, procesy (např. rozhodování), mechanismy (kupř. konfliktu), změny (třeba organizační), případně geografická oblast. V rámci slavného Whytova výzkumu Street Corner Society (1993), jehož cílem byl výzkum sousedství, bylo jednotkou analýzy právě sousedství, které bylo výzkumníky s využitím odborné literatury definováno jako malé skupiny žijící v malých geografických oblastech, a tudíž i studovaným případem tohoto výzkumu bylo sousedství.

Výzkumník vybírá na základě vlastního uvážení většinou jeden či několik případů, na nichž je vhodné sledovat vymezený jev. Jeho snahou by mělo být vždy maximalizovat užitečnost informací ve vztahu k výzkumné otázce. Případy jsou vybírány dle předpokládaného obsahu informací, které ze zkoumání zvoleného případu výzkumník získá a jež potřebuje k zodpovězení výzkumné otázky. Při výběru případů by měl výzkumník využít odborné znalosti – z teorií, výzkumů, od jiných expertů. Někdy se také tomuto typu výběru vzorku říká *expertní*, protože vzniká na základě expertizy výzkumníka (či jeho důvěry v jiné experty na sledované téma).

Milada se rozhodla věnovat studiu procesů a mechanismů vedoucích k ustanovení CHKO. Konkrétně se pak rozhodla zaměřit především na to, jak a prostřednictvím jakých dílčích kroků politických a občanských aktérů bylo dosaženo vzniku CHKO.

V prvním kroku výzkumník volí kritéria, která definují podobu jednotky analýzy, tedy případu. Tato kritéria jsou volena na základě výzkumných otázek, které by měly přesně definovat charakter studované jednotky analýzy. V dalším kroku výzkumník volí, kolik případů bude studovat, a následně, jakou povahu má/mají případ/y mít.

Níže ukážeme, na základě jakých úvah se volba případu/ů odvíjí (srov. Flick 2014: 175). Povahu rozvahy budeme demonstrovat na příkladu seznámení se s terénem, ale vždy platí, že takovou rozvalu můžeme vést i na základě seznámení se s odbornou literaturou k danému tématu či s jeho teoretickým zázemím. Zároveň, stejně jako u jakýchkoli typologií, platí, že se navzájem nemusejí vylučovat, potažmo hranice mezi jednotlivými typy nejsou ostré.

1) **Typický/reprezentativní případ.** Cílem je vybrat z řady různých případů takový, o kterém můžeme říci, že je dle určitých kritérií stejný jako jiné další případy, a proto je může ve výzkumu reprezentovat. Předpokladem pro takové rozhodnutí je, že máme k dispozici dostatek informací jak o povaze studovaného jevu/fenoménu (abychom mohli identifikovat jeho klíčové aspekty – kritéria), tak o všech možných jednotlivých případech, kde se vyskytuje, abychom mohli rozhodnout o jeho reprezentativitě (vhodně zastupuje všechny ostatní případy).

Milada by pro svou případovou studii procesů a mechanismů vedoucích k ustanovení CHKO mohla uvažovat o volbě jednoho typického případu tak, že by nejprve vypracovala seznam všech CHKO, které vznikly po roce 1989 v ČR, a dále by si zjistila více o jednotlivých CHKO, konkrétně o procesech ustanovování těchto CHKO a povaze a roli aktérů v rámci procesu vzniku CHKO. K tomu by mohla využít dostupné dokumenty a rozhovory s experty. Pokud by zjistila, že jednotlivé případy se dle zvolených kritérií podobají, zvolila by jeden z nich, který bude moci označit za reprezentativní, typický pro všechny případy, jež mohou představovat procesy a mechanismy ustanovování CHKO.

2) **Případ s velkou vypovídací hodnotou.** Cílem je vybrat takový případ, který může přinést co nejbohatší data pro zodpovězení výzkumné otázky, tj. taková data, která umožní provést opravdu hlubokou analýzu zkoumaného fenoménu. Jde o případ, u něhož se domníváme, že se v jeho rámci děje něco zajímavého.

Důležitější než zkoumat typický případ může pro Miladu být zkoumání takového případu, který jí přinese bohatá data o roli různých typů aktérů, kteří se na procesu ustanovování CHKO účastní. Může vybrat případ, o kterém zjistila (z literatury, dokumentů, rozhovorů, pobytu v terénu), že se procesu ustanovování CHKO účastnila řada různých aktérů a organizací (občané, politici, média, státní správa, neziskové organizace atd.), kteří spolu byli v intenzivním sporu. Může tedy získat bohatá data o zvoleném fenoménu.

3) **Extrémní případ.** Extrémnost případu může být chápána jak v pozitivním, tak negativním smyslu. Jedná se o případ, který můžeme označit za vzácný, neobvyklý v kontextu ostatních možných případů.

Milada by se mohla zaměřit na případ, který je možné označit jako extrémní, protože se procesu rozhodování o CHKO neúčastnila některá ze skupin aktérů, o kterých Milada předpokládá (na základě odborné literatury, předchozích výzkumů), že se procesu zúčastní. Například se rozhodla zkoumat případ, kde rozhodování o zřízení CHKO proběhlo „sešora“ (např. ministerstvem životního prostředí) a další aktéři se na procesu rozhodování neměli možnost podílet.

- 4) **Deviantní případ.** Cílem je vybrat případ, který představuje „výjimku z pravidla“, charakteristickou pro zkoumaný jev. Výchází „pravidlo“ stanovujeme na základě odborné literatury, předchozích výzkumů. Tento typ případu rozvíjí bohatší a hlubší pochopení zkoumaného fenoménu.

Milada by se mohla rozhodnout zvolit případ, který naopak reprezentuje situaci, kdy proces ustanovování CHKO probíhal v celé šíři, participovala na něm řada různých aktérů. Ovšem ustanovení CHKO nebylo dosaženo.

- 5) **Jedinečný případ.** Tento případ výzkumník vybírá tehdy, když narazí na případ, který se neobjevil a neobjevuje. Reprezentuje jen sám sebe.

Vznik CHKO Kotěhůlecko z původně ptačí rezervace je na území ČR zcela ojedinělý, žádná jiná CHKO z jakékoliv někdejší rezervace nevznikla. Stojí tedy za to se na proces ustanovení CHKO podívat podrobněji.

- 6) V některých výzkumných projektech se pro výběr případu či více případů využívá **kritérium dostupnosti**. Za určitých podmínek (omezený čas, zdroje atd.) je tento způsob výběru případu možný, ale ve výsledku i takový výběr musí být náležitě vyargumentován. Ve vědeckém výzkumu však tato strategie výběru není považována za vhodnou; v metodologických učebnicích se doporučuje uchýlit se k tomuto typu výběru jen tehdy, když jiné výše uvedené strategie nebylo možné využít (více k dostupnému výběru viz kapitola 6.3.2 a rámeček 6.4).

Milada zvolila výzkum CHKO Kotěhůlecko proto, že sem od dětství jezdí na chalupu, dokáže dobře nahlédnout do jeho nuancí a navíc zde pohodlně (z chalupy) výzkum realizovat. Ovšem je-li Milada dostatečně společenskovedně reflexivní, zvažuje, zda výzkum CHKO Kotěhůlecko může přinést také nějaké nové poznání.

Milada se však může také rozhodnout, že pro svůj výzkum zvolí více než jeden případ. Více případů volí, pokud je jejím cílem je zkoumat:

- 7) **Mnoho variant případů.** Cílem je vybrat takové případy, které reprezentují co největší variabilitu/diverzitu případů, jež jsou možné. Snahou je získat o zkoumaném jevu data z heterogenních případů (dle aktérů, kontextu, času atd.) a jednotlivé případy následně komparovat s ohledem na kritéria, dle kterých se jednotlivé případy liší.

Milada bude výzkum realizovat s dalšími třemi výzkumníky. Každý z nich provede 2–3 jednotlivé případové studie, které budou vybírány tak, aby reprezentovaly procesy a mechanismy ustanovování CHKO, na kterých se podílely různé typy aktérů, v různé intenzitě atd. Poté, co budou jednotlivé případové studie provedeny, budou výzkumníci společně zjištění v jednotlivých případech navzájem komparovat.

- 8) **Případy, které se podobají.** Cílem je vybrat takové případy, u kterých předpokládáme stejné výsledky jako u předchozího zkoumaného případu. Volíme tedy na začátku jen

jeden případ a další případy až v průběhu výzkumu, a to s cílem získat bohatá data o zkoumané jednotce analýzy, případně vytvořit teorii. Využíván je princip teoretického výběru (viz kapitola 12.4) a může být využit i princip teoretické saturace (viz rámeček 12.2).

Milada vybere první případ dle logiky výběru jednoho případu a další případ volí po zpracování tohoto případu dle kritérií, která stanoví v průběhu analýzy dat prvního případu. Kolik bude případů celkem, nelze na začátku výzkumu říci. Miladin výzkum v ideálním případě skončí teoretickou saturací. Dá se předpokládat, že případů bude muset mít spíše více (5–10), a proto i v rámci tohoto typu vícenásobné případové studie by Milada měla spolupracovat s dalšími výzkumníky, aby byl výzkum realizovatelný.

12.3.4 Účelový výběr a jeho použití

Účelový výběr vzorku je jedním z nejběžnějších způsobů úvahy o vzorku v kvalitativních výzkumech. Předpokládá, že povahu vzorku důkladně promyšlíme spolu s promýšlením výzkumného problému a výzkumných otázek (tedy před započítáním tvorby a analýzy dat – viz kapitola 12.2) na základě kritérií, která si ve vztahu k výzkumnému problému stanovíme. To ovšem nevylučuje, že v průběhu procesu výzkumu vzorek reálně utváříme, kritéria upravujeme, povahu vzorku, který nám pod rukama vzniká, průběžně reflektujeme. Pro vložení povahy účelového výběru jsme použili příklad výzkumu, jehož výzkumný problém je založen na tvorbě dat prostřednictvím rozhovorů (táže se po reflexi aktérů). Účelový výběr je ovšem vhodný i při výběru prostředí pro pozorování (viz kapitola 14) a pro práci s daty, která vznikla nezávisle na našem výzkumu (viz kapitola 15), potažmo při kombinaci různých zdrojů dat.

V zásadě lze dokonce říci, že jakákoliv úvaha o výzkumném projektu prostřednictvím kvalitativních výzkumných strategií začíná úvahou o povaze vzorku, která se logice uvažování účelovému výběru blíží. Proto jsme účelový výběr pojednali zároveň i jako terminologické východisko dalších přístupů.

Pokud jsme totiž účelový výběr vymezili jako takový výběr vzorku, o jehož povaze uvažujeme primárně při přípravě projektu výzkumu, představme si nyní jeho alternativy, v nichž je výsledná povaha vzorku spíše výsledkem výzkumného procesu. Mnohé postupy se v těchto strategiích shodují, co se ovšem odlišuje, je základní logika přístupu k věci. Zatímco v účelovém výběru a jeho variacích je povaha vzorku součástí úvahy o projektu výzkumu, v některých výzkumných designech se o povaze výzkumného vzorku nemůžeme předem rozhodnout – nedávalo by to smysl. Povaha vzorku totiž není jejich východiskem, ale až součástí řešení. Při tvorbě vzorku se tedy v procesu výzkumu necháváme vést – ať už nově vznikající teorií (teoretický výběr v kapitole 12.4), nebo prostředím, v němž se výzkum odehrává nebo na které výzkum zaměřujeme (tvorba vzorku v etnografickém výzkumu v kapitole 12.5).

12.4 TEORETICKÝ VÝBĚR (THEORETICAL SAMPLE)

CHKO Kotěhůlecko, kde Milada občas pomáhá, vznikla před pár lety v oblasti, kde byla ptačí rezervace. Jak se vůbec stane, že je nějaká část krajiny prohlášena za chráněnou krajinnou oblast? Někdo o to požádá? Někdo vyvíjí nějakou iniciativu? Někdo potvrdí, že je v dané oblasti něco unikátního? Milada tuší, že existuje nějaký legislativní proces, který v dané věci musí proběhnout. Ale když pátrala po odborné literatuře v této věci, nenalezla žádnou studii, která by diskutovala konkrétní strategie vyjednávání toho, jak nějaká krajina získá status chráněné krajinné oblasti. Z Kotěhůlecka zná několik ornitologů, pak také pár místních ze samotných Kotěhůlek a okolních vesnic, něco si přečetla v měsíčníku Kotěhůlecké rozhledy. Informace z těchto zdrojů se ovšem od sebe celkem liší. Mohlo by tedy být zajímavé zjistit, jak se Kotěhůlecko stalo chráněnou krajinnou oblastí. I z hlediska sociálních věd by to mohlo být zajímavé téma, mohla by pracovat s poznatky environmentálních studií, ale stranou by rozhodně neměla zůstat otázka mocensko-politických vztahů, k níž je bezpočet literatury z oblasti sociologie i sociální antropologie. Ovšem odkud to celé uchopit? Které z dosavadních teoretických poznatků jsou pro daný fenomén, tedy formování CHKO, významné? Či přesněji, nebylo by namísto prostřednictvím analýzy vzniku CHKO formulovat nějakou novou teorii, která by osvětlila třeba i etablování jiných subjektů než CHKO? Tedy třeba teorii, která by ozřejmila procesy vyjednávání stojící za vznikem nějakého právního subjektu? Milada se tedy bude ve svém výzkumném projektu zabývat procesem vyjednávání chráněné krajinné oblasti na příkladu Kotěhůlecka. Zajímá ji, kdo všechno jsou aktéři tohoto vyjednávání. S čím do věci vstupují a jak jednají. Co se vlastně v celé té věci děje.

V kapitole 11.5 jsme stručně představili metodu **zakotvené teorie** jako specifický výzkumný design, jehož cílem je na základě systematického a detailního kvalitativního výzkumu formulovat nějakou novou (společenskovední) teorii. Původ této nové teorie není v teoretické rozvaze ani v komparaci a syntéze různých empirických výzkumů, ale v důkladné analýze a interpretaci dat konkrétního realizovaného kvalitativního výzkumu. Podle autorů tohoto postupu spočívá metoda zakotvené teorie v „procesu sběru dat s cílem vytvořit teorii, ve kterém výzkumník současně sbírá data, kóduje a analyzuje je, rozhoduje, kde sbírat další data tak, aby mohl rozvíjet vynořující se teorii“ (Glasser, Strauss 1967: 45). Výzkumník do procesu výzkumu vstupuje s relativně nejasným záměrem (přinejmenším ve smyslu teoretického zájmu výzkumného projektu) a jeho cílem je tento záměr prostřednictvím výzkumu de facto vydefinovat, tedy formulovat, které sociální procesy jsou pro povahu sledované věci významné a jak. Proto se hovoří o vytvoření teorie, jež je „zakotvena“ v datech (tedy v datech z daného konkrétního výzkumu). Zároveň ale jde o „novou teorii“, tedy vysvětlení nějakého procesu, jevu či fenoménu v takové míře abstrakce, abychom ji mohli použít jako vysvětlení jiných (více či méně podobných) procesů, jevů, fenoménů.

Pro logiku uvažování o **výběru vzorku** je podstatné, že v tomto výzkumném designu je součástí celého výzkumného procesu (tedy „tvorby nové teorie zakotvené v datech“) i tvorba

vzorku, tj. identifikace aktérů, kteří se na sledovaném procesu/jevu/fenoménu podílejí, kteří jej utvářejí. Právě proto se hovoří o **teoretickém výběru** vzorku, tedy o takovém výběru, který je řízen v procesu výzkumu vznikající teorií čili tím, jaká data výzkumník v procesu výzkumu zjišťuje a jak je vyhodnocuje. Výzkumník v procesu výzkumu postupně dává dohromady empirický materiál, jež průběžně analyzuje (kóduje a formuluje průběžné hypotézy), a na základě této analýzy zvažuje, jaká další data k výzkumu potřebuje a která jsou naopak zbytečná.

Nutno podotknout, že pro teoretický výběr není vždy nutné aplikovat kompletní design metody zakotvené teorie, lze jej použít i pro jiné kvalitativní výzkumné designy. Pro jasné porozumění této výběrové strategii ji nicméně představíme tak, jak je v metodě zakotvené teorie popsána.

Milada začne studovat příslušnou legislativu, regionální i celostátní tisk, seznámí se s členy správy CHKO, začne do Kotěhůlecka pravidelně dojíždět a povídat si jak s ornitology, tak i s dalšími lidmi, kteří se zde pohybují. Postupně si vyjasňuje, jaká data potřebuje, a na základě toho se rozhoduje o tom, kde je získá, kdo jsou pro její téma klíčoví aktéři a které aktéry musí ještě kontaktovat. Třeba z rozhovoru s šéfem CHKO zjistila, že pro celý proces uznání CHKO byla jednak významná studie doc. Pěnkavové z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy o zcela specifické skladbě zpěvného ptactva na Kotěhůlecku, ale že důležitá byla také intervence poslance Skřivánka. O ní se totiž psalo i v celostátním tisku. Je tedy namísto jak dohledat a pročíst tyto dokumenty, tak se sejit s doc. Pěnkavovou i poslancem Skřivánkem. Při setkání s poslancem Skřivánkem se ukáže, že koníčkem jeho synovce je truhlařina a zejména výroba ptačích budek...

A tak dál. Podstatou teoretického výběru je, že se v tvorbě výzkumného vzorku necháváme vést daty, která jsme dosud zjistili. Je to cesta barvitá a spleťtá. V předchozí úkazce jsme ji pouze naznačili, a to jen v rovině některých aktérů (zde lidí a dokumentů), kteří – zřejmě – do procesu vyjednávání vzniku CHKO Kotěhůlecko vstoupili.

Strategie teoretického výběru je založena na tom, že zjišťované informace (data) neustále analyzujeme a na základě výsledků průběžné analýzy se rozhodujeme, které další aktéry či zdroje dat bychom do vzorku dále měli zahrnout tak, abychom vytvářeli nové koncepty, hledali a nalézali mezi nimi teoretické vztahy, a mohli tedy zvolit ústřední koncept, který bude stát v centru nové teorie. Jde o neustálé rozhodování o tom, jaká další data je třeba vytvářet. V tomto procesu si klademe otázky typu: Jaká data budu dále potřebovat? Od jakých aktérů? Jaký je můj teoretický cíl? Jak budou data relevantní pro vytváření teorie? Vzorek tedy vždy vybíráme na základě teoretických kritérií (Glaser, Strauss 1967: 47), tedy kritérií **vynořující se** teorie (nikoli kritérií formulovaných při přípravě výzkumného projektu, jak tomu bylo u účelového výběru; viz kapitola 12.3). Relevanci vznikající teorie pak kontrolujeme prostřednictvím analýzy tzv. deviantních případů (viz kapitoly 12.3.2 a 12.3.3). Deviantní případy volíme tak, aby ve vztahu ke vznikající teorii představovaly kontrast. Prostřednictvím deviantních

případů (ať už jednoho, či více) je vznikající teorie testována a obohacována. Kritéria pro volbu dat se v průběhu tvorby a analýzy dat mohou několikrát proměňovat.

Celý proces, tedy tvorbu a analýzu dat a rozhodování o dalších vhodných datech, provádíme, dokud nedospějeme k tzv. saturaci.

Rámeček 12.2 → Saturace (teorie, vzorku)

Saturace znamená v doslovném překladu *nasyčení*. V metodě zakotvené teorie se tím myslí stav výzkumného procesu, kdy výzkumník nenachází žádná další data, která by mohla přispět k nově utvářené teorii. Tedy kdy v dalších nově utvářených datech už neobjevujeme žádná nová zjištění – prostřednictvím opakované analýzy všech dat jsme ověřili, že naše (nově vzniklá) teorie je zcela a dostatečně *zakotvena* (v datech) a vše další, co zjišťujeme, se opakuje, tedy naši „novou teorii“ potvrzuje.

Přeneseně se ovšem pojem saturace užívá i ve vztahu k vzorku jak v teoretickém, tak třeba i v účelovém výběru, např. při využití techniky nabalování a v některých typech cíleného výběru. V takovém případě se saturaci myslí *nasyčení vzorku*, tzn., že aktéři (či zdroje dat), kteří jsou nám doporučováni nebo k nimž se dostáváme, se jak v klíčových charakteristikách, tak ve svých výpovědích významně podobají těm, které jsme do výzkumu již zařadili. A žádní noví se neobjevují. Vzorek je tedy *nasyčen*, prozkoumali jsme ve vztahu k našemu výzkumnému problému všechny (všechno) a nemá smysl ve výzkumu pokračovat oslovováním dalších aktérů/hledáním dalších zdrojů dat.

12.4.1 Postup tvorby dat a povaha vzorku v teoretickém výběru

Teoretický výběr se od účelového výběru liší tím, na jakém místě a úrovni významnosti stojí úvaha o vzorku. V teoretickém výběru účelově zvažujeme první krok (výběr prostředí/terénu či případu), ale jádro tvorby vzorku spočívá klíčově v **procesu výzkumu**, protože vzorek je zároveň jedním z cílů výzkumu. Nicméně konkrétní kroky, jež pro tvorbu vzorku musíme v procesu výzkumu učinit, se neliší od těch, které jsme popsali v účelovém výběru. To znamená, že někdy můžeme pracovat s **vyčerpávajícím vzorkem**, obvykle však kombinujeme **účelové vzorkování a nabalování** (srov. kapitolu 12.3.1). Oproti účelovému výběru však **povahu vzorku** nestanovujeme podle předem určených kritérií, ale naopak ji v procesu výzkumu analyzujeme, čímž se stává součástí „nové teorie“, kterou jsme na základě našeho výzkumu formulovali.

Milada se rozhodla zkoumat proces rozhodování o zřízení CHKO podle logiky teoretického výběru. Při studiu dokumentů se ukázalo, že do rozhodování o CHKO zásadně zasáhli starostové kotěhůleckých obcí. Účelově je tedy zařadí do vzorku. Pan starosta či pan poslanec

nám mohou doporučit své kolegy, o kterých vědí, že se také podíleli v jiné lokalitě na procesu ustanovování a schvalování CHKO. Zároveň zjišťuje, že se na procesu vyjednávání podíleli další aktéři, které poznává (např. opoziční zastupitelé) a kteří ji vedou k dalším aktérům. Svůj výzkum kontroluje, takže zjistí, že synovec p. poslance Skřivánka sice ve volném čase stlouká jednu ptačí budku za druhou, ale z jiného zdroje zjistí, že poslanecká iniciativa poslance Skřivánka spíše vycházela z jeho zájmu o regulaci myslivosti. Neosloví tedy poslancova synovce, ale začne pátrat po tom, jaké myslivecké spolky na Kotěhůlecku působí a jak...

A abychom nebyli jen u lidí: kronika Kotěhůlek zachycuje systematicky minulost Kotěhůlek rok po roce, ale kronikář Dlask, který ji vedl v letech 1987–2005, zde zaznamenával pouze jména narozených a zemřelých, o ptačí rezervaci a úvahách o CHKO se zmínil jen jednou. Zato v Kotěhůleckých rozhledech se tématu zřizování CHKO a turistické stezky věnovali systematicky několik let. Zdá se tedy, že v ustavování CHKO hrála roli i lokální média a je namístě je prozkoumat. Vedle Kotěhůleckých rozhledů ještě v dané lokalitě vysílá TV Bidlo a regionální vysílání rozhlasové stanice Ptačí hlasy. Milada se tedy začne věnovat i těmto zdrojům dat, ale záhy zjistí, že se zprávy v těchto třech médiích od sebe neliší. K saturaci dat z lokálních médií tedy stačí analýza jednoho z těchto zdrojů. Atd.

Milada se svému výzkumu intenzivně věnuje již řadu měsíců. Prostudovala řadu dokumentů, hovořila s mnoha různými lidmi od místních obyvatel až po předkladatele návrhu na zřízení CHKO. Informace se jí postupně doplňují a vytvářejí komplexní obraz toho, jak byla CHKO zřízena. Vše, co zjišťuje v posledních týdnech, jí tento obraz potvrzuje. Zdá se tedy, že data jsou satureována a Milada se může pustit do sepsání závěrečné zprávy z výzkumu, tedy popsání tohoto obrazu. Jeho součástí bude i popis všech aktérů, kteří do procesu ustavování CHKO zasáhli, ať už tak, že ji prosazovali, či naopak odmítali.

Oproti účelovému výzkumu v teoretickém výběru nejde o homogenitu či heterogenitu vzorku, ale o postižení všech dat, která jsou ve vztahu ke sledovanému jevu či fenoménu významná, tzn., že jejich prostřednictvím můžeme vytvářet a porovnávat koncepty a ve výsledku formulovat novou teorii.

Jak jsme uvedli, logiku teoretického výběru je možné použít i v jiných výzkumech, než které jsou založeny na metodě zakotvené teorie. Vedle výzkumů, jež (1) se věnují tématu, pro něž výzkumník nemá dostatečnou oporu v odborné literatuře (ať už teoretické, či zabývající se daným prostředím), je vhodná tehdy, pokud (2) realizujeme výzkum v prostředí, které je relativně sevřené, tedy kde se lze pohybovat uvnitř vcelku zřetelných hranic (především tematických, ale i geografických či jinak vymezených), či ve výzkumech, v nichž se (3) výzkumník chce či může spoléhat na princip **saturace**, tedy na to, že vhodně zvolené postupy umožní dosáhnout vyčerpání tématu, tj. de facto umožní vymezit adekvátní vzorek pro sledované téma. Nebezpečí teoretického výběru spočívá v utopení se v bezbřehosti, v nemožnosti dosažení saturace, která je podmínkou smysluplnosti aplikace této strategie tvorby vzorku.

12.5 TVORBA VZORKU V ETNOGRAFICKÉM VÝZKUMU: VÝBĚR TERÉNU

CHKO Kotěhůlecko má sídlo v Kotěhůlkách v budově bývalé školy. Má několik zaměstnanců (ředitele, několik odborných pracovníků a pracovníc, paní sekretářku a paní uklízečku) a spolupracuje s řadou dobrovolníků a dobrovolnic, a to jak místních, tak přespolních. Budovu někdejší jednotřídky využívá nejen jako kancelářské prostory, ale poskytuje ji i k pořádání různorodých místních aktivit – děti zde nacvičují svá vystoupení na Kotěhůlecké slavnosti a podobné příležitosti, koná se zde cvičení jógy a šachový kroužek, ve sklepě je umístěn pingpongový stůl a má zde zkušebnu místní deathmetalová kapela Krahujci. Uvažuje se o zřízení stálé expozice Kotěhůlecka. Milada zajímá, jak spolu obec Kotěhůlky a organizace CHKO Kotěhůlecko žijí, jak se CHKO promítá do vesnice a vesnice do CHKO, v jakých praxích se toto soužití odráží. Milada se tedy rozhodne pro etnografický výzkum. Účelově zvolí terén Kotěhůlek.

Povaze etnografického výzkumu se důkladně věnujeme v kapitole 14. Spočívá především v důkladném obeznámení se s terénem (viz kapitola 14.1.1) prostřednictvím jeho dlouhodobého obývání, doslova ve sžití se s ním. Oproti teoretickému výběru klíčovou není nově vznikající teorie, ale naše snaha co nejlouběji proniknout do terénu a díky tomu porozumět, co se v něm děje (ba dokonce identifikovat, co se v něm děje společenskovedně zajímavého, relevantního). Proto je v etnografickém výzkumu klíčový první krok: účelový výběr terénu. Přičemž terén v etnografickém výzkumu může nabývat různorodé povahy (viz kapitola 14.1.1). Pak už se v procesu terénního výzkumu řídíme tím, kam nás terén vede (třeba i do jiného/dalšího terénu). Kombinací nabalování a účelového vzorkování tak vybíráme vhodné aktéry či zdroje dat.

Milada provádí v Kotěhůlkách etnografický výzkum. Zajistila si tam bydlení, sleduje webové stránky obce i CHKO, ale též nástěnku na návsi. Všimá si, kdo tam čím přispívá. Účelově do svého vzorku volí ty, kteří deklarují podíl na aktivitách... Zároveň chodí pravidelně do obchodu i do hospody, sedává na návsi. Jakmile zjistí, že se děje nějaká akce, navštíví ji. Seznámuje se s lidmi, kteří tam jsou, ptá se jich, co mají s akcí společného, kdo všechno další se na ní podílel... Zbystří, když jde o kohokoliv z Kotěhůlek či z CHKO... V rámci svého etnografického výzkumu realizuje nabalování...

V etnografickém výzkumu ovšem tyto techniky tvorby vzorku obvykle nerozlišujeme. Ostatně, většinou se nám různí aktéři spíše vybírají sami a v procesu výzkumu ve vztahu k nám vystupují v různých rolích (viz kapitola 14.1.4). Tvorba vzorku v etnografickém výzkumu spočívá především v neustálém rozhodování, kam půjdeme, s kým si tam budeme povídat, jak navážeme důvěrné a přátelské vztahy, jak s prostředím splyneme. Součástí tohoto rozhodování samozřejmě je, na koho či co zaměříme svou pozornost. To ovšem plyne především z naší citlivosti k terénu a k utvářejícímu se výzkumnému problému, tedy k tomu, co se v terénu děje.

Ve výsledné zprávě z etnografického výzkumu proto nesmí chybět zejména důkladný popis terénu (resp. terénů). Popis aktérů či zdrojů dat zasazujeme právě do kontextu popisu terénu.

12.6 VZOREK VÝZKUMU A MOŽNOSTI ZOBECNĚNÍ

Vrátíme-li se k podstatě kvalitativního výzkumu, resp. toho, co činí kvalitativní výzkum kvalitním, formulovali jsme v kapitole 11.8 několik podmínek, které by měl mít výzkumník neustále na zřeteli: *záměr/promyšlenost, konzistence, nesamozřejmost, hloubka a výpovědní hodnota dat*. Ty všechny se samozřejmě vztahují také k tvorbě vzorku. Povaha vzorku, tedy i strategie a technika jeho výběru by měly být promyšlené od počátku projektu, ale zároveň musíme být připraveni všechny tyto záměry přizpůsobovat své aktuální konkrétní výzkumné situaci (tj. nebrat nic jako samozřejmé, být otevřený nečekaným možnostem, nahlédnout a uzávorkovat svoje předsudky a předporozumění, stereotypy ad.). Ovšem vždy tak, aby byl celý výzkum konzistentní a mohl nás přivést k relevantním závěrům. Konzistentnost znamená neustálou reflexi výpovědní hodnoty dat a jejich vztahu k cíli našeho výzkumu.

V souvislosti s účelovým výběrem jsme vymezili homogenní, heterogenní a deviantní vzorky. Ovšem, jak jsme upozornili, obvykle jde spíše o to, že aktéři našeho výzkumu či zdroje dat jsou v *některých charakteristikách* homogenní a v jiných heterogenní, případně že někteří aktéři našeho výzkumu jsou ve vztahu ke vzorku deviantní. Pro kvalitativní výzkumné strategie je typické, že volí vzorky sevřené a, pokud možno, homogenní alespoň v některých charakteristikách (což jsou např. u lidí třeba lokalita bydliště, profese, věk, vzdělání...). Ať už výzkumník zvolí tu kterou strategii a techniku tvorby vzorku, v procesu tvorby dat neustále reflektuje, zda data (potažmo vzorek) opravdu vypovídají o sledovaném výzkumném problému. Nezbytnými součástmi výsledného textu založeného na kvalitativním výzkumu je jak reflektivní popis způsobu strategie a konstrukce jeho výběru včetně jeho zdůvodnění, tak i detailní popis vzorku, tedy aktérů, s nimiž jsme výzkum realizovali, případně terénu, v němž výzkum probíhal.

Ve vztahu ke vzorku můžeme uvažovat o různých rovinách zobecnění v kvalitativních výzkumech (viz též kapitoly 11.6 a 16.5). Zobecnění neboli generalizace byly vždy ve vědeckém výzkumu důležitým tématem. Souvisí s otázkou, jak jsou zjištění, která jsou získávána v rámci bádání, závislá na kontextu, v rámci kterého vznikala, a zda a jak je poznání rozšiřitelné/aplikovatelné na jiné aktéry, prostředí, časová období atd. V kvalitativním výzkumu je o generalizaci uvažováno jinak než v kvantitativním. Na rozdíl od kvantitativního výzkumu není cílem zobecnění pomocí statistických nástrojů (viz kapitoly 5 a 10), ba dokonce zobecnění není cílem každého kvalitativního výzkumu. Neznačená to však, že by výzkumník neměl při tvorbě vzorku přemýšlet o tom, o čem budou závěry z výzkumu vypovídat.

Například Lincolnová a Guba (1985) uvádějí, že v rámci kvalitativního výzkumu by měl výzkumník uvažovat o míře **přenositelnosti** závěrů výzkumu. Ta je dána podobností kontextů, v nichž výzkum vznikl a na které mají být zjištění „přenesena“, uplatněna pro vysvětlení stejných jevů. Jde tedy o to, nakolik a komu může výzkumné sdělení rezonovat s nahlédnutím problému prostřednictvím jeho vlastního výzkumu. Například interpretace určitého jevu může jiného vědce oslovit zachyceným mechanismem; náhled autora na sledovaný problém

může rezonovat s náhledem jiného výzkumníka, ačkoliv pracuje v jiné oblasti a na jiném problému, ale ve výsledku kolegy spatřuje nový náhled, jenž mu pomůže osvětlit problém, který sám řeší. Jakkoli je uplatnění poznatků z výzkumu v rámci jiných výzkumů na jejich autorech, je naší odpovědností poskytnout jim v naší výzkumné zprávě dostatek relevantních informací o našem výzkumu, tedy i o vzorku, kontextu, časovém období výzkumu. Jen tak může čtenář zvážit, zda a do jaké míry lze aplikovat naše zjištění na jiný kontext či případ.

Další možnost, jak uvažovat o generalizaci zjištění v kvalitativním výzkumu, je spojena s metodou zakotvené teorie, o které již byla řeč u teoretického výběru (kapitola 12.4, dále viz kapitola 11.5). Jak uvádí Maxwell (1992), generalizace je dosaženo prostřednictvím teorie, která vznikne z dat. V rámci kódování a analýzy dat vznikají pracovní hypotézy, jež jsou dále potvrzovány či vyvráceny s využitím dalších dat (i deviantních případů) a následně dochází v průběhu tohoto opakovaného procesu revize hypotéz k zobecnění. Tento typ generalizace je označován jako **analytická indukce** (Znaniecki 1934, Yin 2009).

Zejména pro etnografické výzkumy je typická **situovaná generalizace**, tedy postižení sledovaného jevu či fenoménu v daném terénu ve všech souvislostech a nuancích (viz kapitoly 11.7 a 16). Ať tak či onak, podstatné je, že v kvalitativním výzkumu není rozhodující velikost vzorku, ale hloubka výzkumu a bohatost dat.

Ať už Milada zvolí to které téma výzkumu a tu kterou výzkumnou strategii a tvorbu vzorku, neustále se jí vrací otázka: Kolik? Kolik rozhovorů musím udělat? Jak dlouho a často musím pozorovat? Jaké všechny a kolik dokumentů musím nalézt? Kde a kdy tomu všemu bude konec?

To jsou otázky, jež jsou zásadní, ale zároveň vlastně obecně nezodpověditelné. Vlastně jedinou možnou odpovědí je, že to vše závisí jen a pouze na výzkumném problému a výzkumné strategii, resp. designu. Jde totiž o to, aby zároveň (1) vytvořená data měla relevantní výpovědní hodnotu a (2) abychom opravdu byli schopni výzkum provést, tj. data vytvořit a analyzovat. Jinými slovy, musíme neustále brát ohled na dva aspekty výzkumné situace: (1) aby byl výzkum kvalitní a (2) jaké jsou naše možnosti. Oba tyto aspekty jsou stejně relevantní.

Jinak bude vypadat výzkum, který během tří let realizujeme v rámci své disertační práce, jinak výzkum v rámci bakalářské práce, na niž máme včetně projektu maximálně rok. Jinak vypadá týmový výzkum a jinak individuální. Ale hlavně, razantně se odlišuje velikost vzorku třeba v narativním výzkumu od vzorku ve výzkumu etnografickém (srov. též kapitolu 11.5).

Pro individuální výzkum na úrovni bakalářské práce předně doporučujeme zřici se ambice komparace. **Komparativní výzkum** znamená provést dva kompletní výzkumy, jež bychom poté měli srovnat a z tohoto srovnání vyvodit závěry. To znamená, že jde o náročný projekt, na který na úrovni bakalářského studia pravděpodobně nebude mít student či studentka dostatek času a prostoru. Z téhož důvodu doporučujeme volit vzorky spíše homogenní, a to čím více, tím lépe. Je smysluplnější provést sice velmi úzce vymezený, ale opravdu hluboký vhled do nějakého sociálního (či jiného) jevu či fenoménu, než se snažit podchytit všechny kontexty

příliš široce vymezeného problému/vzorku/terénu. Doporučuje se tedy dbát na sevřenost vzorku, ať už lokální, či ve vztahu k sociodemografickým charakteristikám nebo ve vztahu k dalším kritériím, resp. nejlépe to vše ve vzájemné kombinaci. Méně je v tomto případě obvykle více (viz kapitola 3).

Jedna z klasických učebnicových pouček zní, že v kvalitativním výzkumu zjišťujeme „mnoho informací o velmi malém počtu jedinců“ (Disman 2018: 286). Přesnější ovšem je, že obvykle zjišťujeme mnoho informací o velmi úzce vymezeném jevu/fenoménu. A to v úzce vymezeném prostředí, resp. ve vztahu k úzce vymezenému výzkumnému problému na relativně malém počtu jeho nositelů. Důležité je totiž primárně, co chceme sledovat (výzkumný problém) a zda jsme to reálně schopni sledovat (vzorek a časové dimenze výzkumu – viz rámeček 11.7). Kupříkladu v biografickém výzkumu, jehož cílem je analyzovat individuální cesty ke kariéře vrcholného politika a její naplňování, můžeme pracovat s biografií jedné konkrétní osoby (třeba prvního premiéra ČSR Karla Kramáře), zatímco v etnografickém výzkumu vyjednávání moci v komunální politice budeme pracovat třeba na úrovni příslušného volebního okrsku (např. jedna vesnice a všichni, kdo se ucházejí o pozice v místním zastupitelstvu, potažmo i všichni, kdo v obci mají volební právo). Jinými slovy, není možné argumentovat použitím kvalitativního výzkumu množstvím aktérů výzkumu (jak se, bohužel, třeba v bakalářských pracích zhusta děje).

Vše ostatní však záleží na konkrétním designu kvalitativního výzkumu, který je tvořen na základě výzkumného problému. Bude-li Milada cílit na proces vyjednávání CHKO Kotěhůlecko a volit teoretický výběr, musí spět k *saturaci vzorku*. Zaměří-li se na reflexi CHKO místními podnikateli a bude-li její vzorek dostatečně *homogenní*, může jí stačit 12–16 rozhovorů. Bude-li chtít sledovat vztah CHKO a vesnice Kotěhůlky, bude jejím „vzorkem“ terén, tedy ona vesnice a aktivity, které se zde v souvislosti s CHKO dějí. Pokud by se ale třeba chtěla zaměřit na povahu sociální identity amatérského ornitologa pana Skřivana v narativním vyprávění a vztahu této Skřivanovy identity ornitologa k jeho dalším sociálním identitám a rolím, může být jejím „vzorkem“ (tedy v tomto případě spíše „subjektem výzkumu“) právě jen amatérský ornitolog pan Skřivan, s nímž provede řadu narativních (a asi i polostrukturovaných) rozhovorů a jejich hloubkovou analýzu.

Miladin výzkumný projekt vycházel z jejího amatérského zájmu o zpěvné ptactvo, zkušenosti s Kotěhůlečkem, kam od dětství jezdí na chalupu, a jisté znalosti místního prostředí i představa o této konkrétní CHKO. Jak může argumentovat relevancí terénu, a tedy i vzorku?

Ve vztahu ke vzorku je nezbytné uvažovat o všech rovinách a kritériích výběru, tedy včetně lokality/terénu výzkumu. Je nezbytné rozvážit, zda je daný terén pro daný výzkum relevantní – a argumentací může být dosavadní (třebas laická) zkušenost, že se zde děje něco sociálně-vědně zajímavého (viz Nedbálková 2007). Jinými slovy, i pokud terén–téma–vzorek vychází z naší zkušenosti, což se často stává, musí být zvážen ve vztahu k relevanci jeho vědecké výpovědní hodnoty. V této souvislosti je namístě podotknout, že pokud jsme v nějakém tématu/terénu příliš doma, není to vhodné téma/terén/vzorek pro výzkum (viz kapitola 3.2).

Nejhůře se výzkumy dělají ve vlastní rodině. Jsme na jednu stranu příliš svázáni svým dosavadním rozuměním věci, na druhou stranu příliš svázáni ohledy k jednotlivým aktérům výzkumu (a oni ohledy vůči nám). Kvalitní výzkum se zaměřuje na „věc“, která nás zajímá, „pálí“, ve vztahu k níž si klademe otázky, protože jí nerozumíme. To ovšem často bývá „věc“, v níž jsme se dosud alespoň trochu pohybovali. Pro kvalitní výzkum platí, že se v případě, že jsme ve „věci“ svého druhu insidery (viz kapitoly 11.7, 14.1.2 a 14.2.1), na ni zkusíme podívat z jiné strany. Totéž platí pro vzorek: snažíme se jej konstruovat tak, abychom se setkávali s aktéry dosud spíše neznámými než důvěrně známými. Ať tak či onak, celý vzorek v každém momentu procesu výzkumu, tedy od projektu po výsledný text, musíme být schopni argumentovat jako vědecky relevantní.

12.7 DOVĚTEK: JAK OZNAČUJEME AKTÉRY VÝZKUMU, JDE-LI O AKTÉRY-LIDI

Jestli panuje v současné české sociálněvědní literatuře opravdu terminologické schizma, jde o označování toho/těch, na kom/s kým provádíme výzkum. Aniž bychom si nárokovali v této věci právo na jednoznačné závěry, dovolujeme si upozornit, že označení aktérů výzkumu úzce souvisí se zvolenou výzkumnou strategií, teoreticko-epistemologickým zázemím, v němž se pohybuje, ale i oborem, v jehož rámci výzkum provádíme.

Označení **respondent** se obvykle užívá v kvantitativních výzkumech, zejména v dotazníkových šetřeních. Respondent „pouze“ odpovídá na otázky. **Proband** je typickým označením aktérů experimentálních výzkumů v psychologii a medicíně. Proband je zkoumán, testován, je účastníkem experimentu. Ani jedno z těchto označení tedy není pro kvalitativní výzkumy vhodné – v obou případech aktéři výzkumu jednájí spíše pasivně (odpovídají či jsou testováni).

V celé této kapitole jsme používali označení **aktér**. Aktérem je ten, který jedná a jeho jednání (a perspektiva) jsou předmětem našeho zájmu. A zároveň – je-li kvalitativní výzkum zároveň procesuálním a situačním vztahem různých aktérů (včetně výzkumníka), aktér se podílí i na procesu našeho výzkumu, spoluutváří jej. V etnografických výzkumech se používá označení **informátor** nebo **informant**. Jde o člověka, s nímž sdílíme informace o povaze sledované věci. Výzkumy, založené primárně na polostrukturovaných rozhovorech, které zároveň sdílejí reflexivní přístup k povaze výzkumu (viz feministické intervence do metod – kapitola 4), preferují označení **komunikační partner**. Zdůrazňují, že jsme v rozhovoru vzájemnými partnery. V narativních výzkumech je pak typické označení **narátor**, tedy ten, který vypráví. Obecně lze také pro označení aktérů v kvalitativních výzkumech použít označení **participant**, tedy ten, jenž se výzkumu aktivně účastní – participuje na něm a aktivně spolu s výzkumníkem spolupracuje na řešení výzkumného tématu. A v neposlední řadě můžeme hovořit o **účastnících výzkumu** nebo **výzkumných partnerech**, což jsou nejobecnější označení zahrnující výše uvedené aspekty partnerství a participace na výzkumu.

Shrnutí

- V kvalitativním výzkumu sledujeme výzkumný problém v tzv. přirozeném prostředí, tedy tam, kde se „děje“. Prostřednictvím výzkumu se snažíme získat pokud možno vyčerpávající data k danému výzkumnému problému. Sledujeme pozorované jevy či fenomény ve všech možných variacích, vztazích a kontextech.
- Tvorba výzkumného vzorku probíhá souběžně s tvorbou dat, jejich analýzou a interpretací.
- Úvaha o vzorku (případu, terénu) je nezbytnou součástí výzkumného problému a výzkumných otázek. Ovšem v některých výzkumných designech promýšlíme kontury vzorku před zahájením tvorby dat (účelový či cílený výběr), v jiných (teoretický výběr, etnografický výzkum) jsou tvorba vzorku a jeho povaha součástí řešení výzkumného problému, tedy dějí se v procesu výzkumu.
- Účelový výběr spočívá v rozvaze kritérií výběru vzorku během přípravy výzkumného projektu. Kritéria výběru stanovují, na kom/čem bude téma sledováno, tedy vymezují charakteristiky vzorku, které by měli aktéři či zdroje dat, jež do vzorku chceme zahrnout, splňovat.
- Vzorek v účelovém výběru vytváříme prostřednictvím technik účelového vzorkování či nabalování. Ve výjimečných případech můžeme dosáhnout i vyčerpávajícího výběru.
- Povaha vzorku, tedy vzájemná blízkost či podobnost aktérů výzkumu či zdrojů dat, je popisována prostřednictvím charakteristik homogenity a heterogenity, popř. můžeme pracovat s deviantními vzorky či případy.
- V designu případové studie a dalších vybraných výzkumných designech používáme tzv. cílený výběr vzorku, v němž jsou jednotkami analýzy, a tedy i výběru, případy (jedinec, skupina jedinců, organizace, programy, vztahy, procesy, mechanismy, změny, geografická oblast atp.).
- Teoretický výběr je řízen tím, jaká se v procesu výzkumu vynořuje (nová, v datech zakotvená) teorie. Výzkumník v procesu výzkumu postupně dává dohromady empirický materiál, jež průběžně analyzuje (kóduje a formuluje průběžné hypotézy), a na základě této analýzy zvažuje, jaká další data k výzkumu potřebuje a která jsou naopak zbytečná. Výběr vzorku je spojen se saturací (vzorku, resp. teorie).
- Etnografický výzkum je úzce spjat především s výběrem terénu. To, jací aktéři na našem výzkumu participují a s jakými zdroji dat pracujeme, je bytostně svázané s procesem našeho terénního výzkumu.
- Způsob tvorby vzorku a jeho povaha se odráží v možnostech toho, jaké závěry a jaká zobecnění (např. analytická indukce, situovaná generalizace) můžeme z kvalitativního výzkumu učinit. Vždy bychom měli uvažovat o možnosti přenositelnosti závěrů našeho výzkumu.
- Není jedno, jak nazýváme aktéry našeho výzkumu.

Doporučená literatura

Bryman, A. 2012. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
Kapitola „Sampling in qualitative research“.

Flick, U. 2014. *An Introduction to Qualitative Research*. London: SAGE. Kapitola „Sampling“.

Gobo, G. 2008. Re-conceptualizing generalization: old issues in a new frame.
In: Alasuutari, P., Bickman, L., Brannen, J. *The SAGE Handbook of Social Research Methods*.
London: SAGE.

Honigmann, J. J. 2005. Sampling in ethnographic fieldwork. In: Burgess, R. G. (ed.).
Field Research: a Sourcebook and Field Manual. London: Taylor & Francis.
Kapitola „Non-Probability Sampling“.

Yin, R. K. 2009. *Case study research: Design and methods*. Thousand Oaks: SAGE.
Kapitoly „Case study designs“, „Screening the candidate 'cases' for your case study“.

Rozhovor

Markéta Zandlová